

Александр ГОГУН

«Двоногі сталінські шакали?»*

Bogdan Musial. Sowjetische Partisanen. Mythos und Wirklichkeit. Paderborn: Ferdinand Schöning, 2009. 590 s.

Усіх зрадників, що перебували на службі у німців, можна розподілити на дві категорії. Перша, найменш значуща, але винятково шкідлива категорія — це зрадники, які пішли на службу до німців цілком добровільно через ненависть до советського ладу. Друга категорія, що становить особливо величезну більшість, — це люди, що служили у німців через боягузтво, втрату віри в перемогу Червоної армії, через бажання врятуватися від відправки до Німеччини.

*З інструкції УШПР про оперативне використання колишніх колабораціоністів,
13 квітня 1943 року*

Незважаючи на те, що в умовах глобального розповсюдження конфліктів слабкої інтенсивності досвід советської партизанської війни 1941–1944 років стає дедалі актуальнішим та запотребованішим, добрих синтетичних праць з цієї теми не так уже й багато. До 1991 року архіви ССРСР було закрито, а відповідні дослідження грішили надміром довільних екстраполяцій і занадто сміливих гіпотез.

Тимчасова демократизація не спонукала російських дослідників до висвітлення цієї сторінки Другої світової війни. Частина істориків¹ публікує свої книжки без посилань на документи, у монографіях інших спеціалістів² науковість присутня лише формально. В останньому випадку це

* Статтю написано завдяки фінансовій підтримці фонду Герди Хенкель (Gerda Henkel Stiftung, Düsseldorf).

1 Соколов Б. В. Оккупация. Правда и мифы. Москва, 2002; Боярский В. И. Партизаны и армия: История утерянных возможностей / Под общ. ред. А. Е. Тараса. Минск — Москва, 2003.

2 Партизанское движение (По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.). Москва, 2001; Попов А. Ю. Диверсанты Сталина. Деятельность органов Госбезопасности СССР на оккупированной советской территории в годы

викликано, по-перше, граничною неохайністю при використанні зовсім недостатнього за обсягом комплексу джерел, і по-друге, добровільним слідуванням авторів ідеологічним настановам найсучаснішого офіційного російського мракобісся.

На жаль, білоруська історіографія проблеми відсутня. Можливо, це пов'язано не тільки з диктатором знаменитого президента, але і з повсюдною апатією, справжнім летаргічним сном білоруського суспільства, що в сукупності призводить до видатної пасивності інтелектуальних кіл бідної та нещасної напіваграрної країни.

Як часто буває у подібній ситуації, читабельну узагальнювальну працю написав американський дослідник — Кенет Слєп'ян³. Його монографію, що має романтичний заголовок «сталінські герильєро», присвячено соціальній історії партизанських формувань. Однак у той період, коли історик здійснював архівний пошук (початок буремних 1990-х), багато фондів ще було закрито. Тож появу праці відомого польсько-німецького історика Богдана Мусяла можна лише вітати. Праця називається «Советські партизани» і має скромний та вишуканий підзаголовок «Міти та реальність». У монографії використано матеріали п'ятьма мовами з двадцяти архівосховищ Білорусі, Росії, Польщі, Литви, України, США, Ізраїлю та Німеччини, а також інтерв'ю з учасниками та свідками подій.

Завданням дослідника було створення багатовимірної та комплексної картини советської зафронтової боротьби на прикладі порівняно невеликої Білорусі. Партизани, що воювали на окупованих просторах Росії, України, Прибалтики, Карелії та Молдови, не розглядаються, — отже, назва книги не цілком коректна.

Монографія, окрім вступу та закінчення, містить дев'ять розділів. Перші два (I, II) побудовані за хронологічним принципом (1941 рік, початок 1942 року). Третій розділ має назву вже за тематичним принципом (ЦШПР). Четвертий розділ присвячено партизанській боротьбі 1943 року. П'ятий знову повертає читача до проблемної оповіді («рейкова війна»). Шостий розділ описує партизанську боротьбу в цілому, її завдання, методи та основні напрямки. Сьомий розділ розповідає про партизанів 1944 року, тобто знову застосовано хронологічний принцип. Соціальній історії білоруських партизанів присвячено восьмий розділ. Не зовсім обґрунтована у ньому наявність підрозділу про спалення партизанами окремих будівель та цілих сіл, оскільки це радше належить до

Великой Отечественной войны. Москва, 2008.

3 Slep'yan K. Stalin's Guerrillas. Soviet Partisans in World War II. Lawrence, Kansas, 2006.

розділу про партизанську боротьбу (VI). Дев'ятий розділ оповідає про корінне населення регіону (а точніше — про різні етнічні групи Білорусі) у партизанських формуваннях. У останньому підрозділі останнього розділу («Поляки і советські партизани») притулилися п'ять недоречних маленьких підрозділів (IX, з. d—з. h, с. 416–437). У них описано не взаємини *поляків* (національної меншини) і советських «народних месників», а формування *Армії Крайової* та їхню боротьбу з червоними партизанами. Куди логічніше було би помістити доволі цікавий сюжет про міжпартизанську війну до шостого розділу, але поділити його між п'ятим та сьомим розділами.

Незважаючи на певну розхристаність оповіді, поставлену у вступі мету в цілому досягнуто. Відповідно, цей відгук слід вважати позитивним. Через масив задіяних джерел книжка заслуговує на переклад англійською та російською мовами і на публікацію у Нью-Йорку в науковому, а у Москві у великому комерційному видавництві. Вочевидь, монографія приверне увагу не лише фахівців, але і широких кіл пересічних любителів історії. Праця вже має позитивний відгук провідного німецького дослідника сталінізму, надрукований у найсоліднішій консервативній німецькій газеті⁴. Тому у цій рецензії є сенс звернути увагу як на конкретні вади дослідження, так і на спірні тези та дискусійні узагальнення. Умовно поділимо зауваження на дві групи: опис об'єктивних вад та тих фрагментів, які не є помилкою, але могли би бути написані інакше. З такого трактування буде зрозумілий і зміст роботи.

Впадає в око недостатній психологізм оповіді: у роботі сотні імен, але немає людей. Тобто «лісових солдатів» представлено чимось на кшталт невиразної та аморфної, зате кровожерної біомаси. Навіть контурами не прописано характери тих, від кого значною мірою залежав успіх партизанської боротьби, — ватажків великих з'єднань⁵, начальників ЦШПР і БШПР. Хоча сам Мусял свого часу здобув докторський ступінь за дисертацію, побудовану якраз на аналізі та зіставленні десятків біографій, вимальовуванні індивідуальних особливостей акторів історичної сцени, точніше — німецьких організаторів геноциду⁶.

У рецензованій монографії завважається явний надлишок повторів. Ось лише три приклади. Чи не через кожну сторінку згадуються партизанські приписки (жарг. — туфта) в оперативних звітах, наводяться відомості

4 *Baberowski J. Orgie hemmungloser Gewalt // Frankfurter Allgemeine Zeitung. 08 Oktober 2009.*

5 На перший погляд, єдиним винятком може видатися наявність у книжці розділу про маловідомого партизанського командира Владіміра Ничипуровича. Але навіть у цьому випадку читач дізнається лише про діяльність полковника, а не про його особистість, тобто в оповіді присутня не людина, а її функція.

6 *Musial B. Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944. Wiesbaden, 1999.*

партизанів з однотипним коментарем: «дані перебільшено». Можна було б і не публікувати цю наскрізь брехливу інформацію, а про втрати з німецького боку судити за менше сфальсифікованою у цьому випадку німецькою документацією. Партизанський розбій, розстріли мирного населення, насильство над колгоспниками та колгоспницями, вогнепальні внутрішні конфлікти, п'яні бешкети, бійки та оргії становлять ненав'язливий рефрен усієї оповіді. Плюс до цього згаданим проблемам присвячено окремі підрозділи книжки. Так само часто тематизується і винищення нацистами мирних селян, що проходили у статистиці вермахту та СС під назвою «бандпособники». Але ж цю широковідому практику вже описали німецькі⁷ та східноєвропейські дослідники. Не кажучи про художню літературу.

При цьому у роботі з джерелами не завжди виявляється достатня критичність. Наприклад, згадані вище знищені «бандити і бандпособники» у книжці переважно трансформуються у вбитих цивільних осіб. Не ставиться питання: чи не були ці цифри хоча би частково банальним оковамилюванням, яким була глибоко уражена нацистська система адміністрування?

Досить сумнівним видається і сюжет про свідоме вербування нацистськими спецслужбами євреїв для проведення терактів та шпіонажу: відомості взято винятково з документів з советського боку. Щоправда, поруч із публікацією більшості партизанських повідомлень про цей «феномен» у праці обумовлюється, що ступінь достовірності цих відомостей не з'ясовано. Але один випадок (с. 243–244) все ж викликає довіру автора, причому він заснований на свідченнях самого колишнього агента, наданих советським органам. Однак від людини під слідством на допиті саме якраз і варто очікувати всіляких виправдань. Тому вгадка про те, що німці схилили його до співпраці, використовуючи відомості про єврейське походження, була би з його боку цілком адекватним кроком. До того ж який оперативник вербуватиме для спецзавдань людину, впевнену в тому, що його самого і його родичів найближчим часом знищать ті, хто його вербує? Тобто злагодженості оповіді у низці випадків не дотримано, причому це стосується як роботи з цифрами, так і соціального аналізу.

7 З останніх публікацій можна відзначити монографії Кляуса Йохена Арнольда та Дитера Поля, присвячені функціонуванню військової окупаційної адміністрації. Якщо перший автор схиляється до тієї думки, що солдати вермахту радше не були причетні до терору проти мирного населення, то другий дослідник вважає: участь рядових вермахту в репресіях проти цивільних осіб була доволі значною: *Arnold K. J. Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. Kriegführung und Radikalisierung im «Unternehmen Barbarossa»*. Berlin, 2005; *Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*. München, 2008.

Наприклад, зроблено висновок про те, що офіційні советські дані, засновані на партизанських донесеннях, перебільшують кількість убитих «народними месниками» німців у 67–78 разів (с. 292). По-перше, застосовані у книжці дані партизанських переможних зведень охоплюють відомості не тільки про німців, але взагалі про «окупантів», тобто численних німецьких союзників і колабораціоністів. По-друге, у цих оперативних звітах ідеться не про незворотні втрати противника, а про вбитих і поранених. Таким чином, вражаюче самовихваляння советських партизанів через методологічні помилки в обрахунках у книжці ще й перебільшено. Але ще гірше те, що своєї власної, хоч би й оціночної чисельности результатів партизанських дій, Мусял не дає взагалі.

У книжці критикується теза про те, що відносно велика кількість єврейських біженців змогла пережити війну в білоруських хащах і болотах внаслідок доволі лояльного (порівняно з сусідніми народами) ставлення білорусів до євреїв. Про це згадують багато тих, хто пережив Голокост. На думку Мусяла, вирішальну роль відіграв ландшафт, а не поведінка селян, у яких єврейські групи виживання відбирали їжу та одяг, погрожуючи насильством (с. 388). Тут можна заперечити, що співчуття чи ворожість — багатогранні почуття, які виявляються не тільки у добровільних наданнях чи не-наданнях провіанту. Допомогу цивільне населення може надавати актами непокори або, навпаки, відсутністю опору, і може по-різному ставитися як до самих фактів реквізицій, так і до тих, хто збирає «продподаток». Боротьбу з будь-якими озброєними мешканцями лісу населення, якщо воно цього хоче, веде не прямими бойовими сутичками, а приховуванням від партизанів або біженців цінної інформації, повідомленнями до місцевих органів влади, супроводом поліційних частин під час облав тощо. І навіть нейтралітет або хоча б загальновідома «в'ялість»⁸ мирних жителів можуть зробити нестерпним буття людей, поставлених поза законом. Певна річ, що антисемітизм тією чи іншою мірою та у різних проявах був присутній у будь-якій країні Європи. І, можливо, наступна теза автора заслуговує на обговорення: «Білорусь серед інших європейських країн аж ніяк не була “блискучим прикладом” солідарности з євреями» (с. 393). Але яку окуповану нацистами країну можна назвати тоді зразково-показовою в цьому плані, з дослідження неясно.

У доборі матеріялу до публікації часом помітні певні перегини. Зокрема, перший підрозділ четвертого розділу названо «Військова розвідка для Червоної армії», але у ньому немає відомостей про структуру

8 Пор. з уривком з донесення айнзацгрупи «Б», що діяла в Білорусі на початку серпня 1941 р.: «Населення, поза сумнівом, плекає щодо євреїв почуття ненависти та гніву і схвалює німецькі заходи... але взяти на себе ініціативу нездатне» (*Дин М. Пособники Холокоста. Преступления местной полиции Белоруссии и Украины, 1941–1944 гг.* Санкт-Петербург, 2008. С. 60).

партизанської розвідки, військову розвідку з'єднань «народних месників», принципи вербування агентури, кількість інформації, переданої до Центру. Тут ідеться винятково про недоліки повідомлень ЦШПР для РСЧА. До того ж розділ VI не містить відомостей про розвідку, яку партизани вели не для Червоної армії, а в інтересах власних загонів та з'єднань.

Трапляються в тексті й інші хиби. Наприклад, не розглянуто партизанську агітацію, хоча в ЦШПР існував відділ пропаганди під назвою «політичний відділ». Але значно важливіше те, що прогавлено цілий пласт — зафронтову діяльність органів держбезпеки. Навіть мимохідь не згадуються спецгрупи НКВС (з квітня 1943 року — НКДБ) БССР⁹. Та й формуванням «легендарного» 4-го управління НКВС–НКДБ ССРСР присвячено всього дві сторінки (с. 349–351), де описуються тільки пиятика та чвари. Про цілі та методи названих підрозділів нічого не розповідається, а групи НКВС іменуються диверсійними. Така суттєва помилка є наслідком обмеженості історіографічної бази дослідження¹⁰. І в документах партизанів, підзвітних ЦШПР, і у внутрішній документації луб'янського відомства чітко розрізнялися «завдання по “Д”» (диверсії) і «завдання по “Т”» (тероризм). А висновок про пріоритети «четвірки» лежить на поверхні, варто лишень згадати ім'я її начальника — Павла Судоплатова, визнаного майстра вбивств на замовлення.

Значне місце у праці відведено повсякденному теророві «народних месників», а підрозділ VII-5 названо «Партизани після приходу Червоної армії». Але в монографії не показано такий майже невідомий сюжет, як масові розправи колишніх партизанів над колишніми колабораціоністами та членами їхніх родин. У Білорусі колективні самосуди набували часом форми справжніх бойовищ. Тема заслуговує на розгляд, причому не з точки зору криміналістики. По-перше, у цьому випадку

- 9 До кінця 1942 р. як на базі формувань ЦШПР, так і самостійно в Білорусі діяло 30 спецгруп НКВС БССР. Дані за першу половину 1943 р. на сьогодні недоступні. З червня 1943 р. по липень 1944 р. республіканський апарат органів держбезпеки направив до тилу вермахту або виділив зі складу вже наявних підрозділів ще 60 оперативно-чекістських груп, у тому числі «Месники», «Кревні», «Мисливці», «Винищувач» (*Соловьєв А. К.* Они действовали под разными псевдонимами. Минск, 1994. Passim). Частина документів про спецгрупи НКДБ БССР перебуває в Національному архіві Республіки Білорусь у відкритому доступі, зокрема у фонді 4386 (Мінський підпільний міськком КП(б)Б).
- 10 Операції 4-го управління НКВС ССРСР описано у тексті, один зі співавторів якого був ветераном відповідного підрозділу. У книжці, що має красномовну назву, неодноразово вживається термін «терористичний акт», лише в рідкісних випадках його замінено евфемізмом: «На основі вироків, винесених партизанами, ОМСБОНівці [вояки ОМСБОН — окремої мотострілецької бригади особливого призначення в складі 4-го (партизанського) управління НКВС. — *Пер.*] здійснили 87 актів відплати» (*Зевелев А. И., Рурлат Ф. Л., Козицкий А. С.* Ненависть, спрессованная в тол. Москва, 1991. С. 278).

в 1943–1944 роках спостерігався конфлікт двох частин советської системи: партизанів з органами НКВС та НКДБ. По-друге, дещо подібне відбувалося 1944–1945 років і в Західній Європі, зокрема у Франції та Італії. Ці явища завдяки публіцистиці та кінематографу широко відомі в усьому світі. І через порівняння аналогічних фактів можна було би виразно показати різницю стилістики та наслідків війни на східноєвропейському та західноєвропейському театрі воєнних дій.

Загалом, книжці бракує компаративістики. До чого це може призвести, показує розділ VIII: «До соціальної історії партизанського руху в Білорусії». Більшу частину параграфу присвячено бурхливій партизанській життєдіяльності, про яку советська історіографія охоче мовчала: зухвалі вихватки, «завзяті» витівки, розпусні цілодобові вечірки. При цьому в розділі міститься підрозділ «Суворість партизанського життя». Таким чином, недосвідчений читач може зробити висновок: перебування під небом голубим будь-кого може перетворити на безкомпромісних гедоністів, а тиск тяжких обставин примушував «народних месників» до шаленої розбещеності. Гірше того, один з підрозділів, де описується чергова фантазмагорична вакханалія, закінчується ремаркою, що робить безсенсовним увесь розділ: «Це була війна» (с. 358). Армія Крайова у 1943–1944 рр. у Білорусі воювала в тих самих умовах, що й червоні. А поводитися бійці та командири АК куди стриманіше. За виносками можна висувати, що автор працював із великою кількістю літератури щодо АК, а також з масою внутрішньої документації її формувань, тобто відмінностей не помітити не міг, але чомусь не розповів про них читачеві.

За обсягом робота вражає: лише виклад, без посилань і додатків, становить 440 сторінок досить щільного шрифту. На жаль, текст досить важкий для сприйняття. З одного боку, він явно перевантажений датами, деталями, дрібницями, числами: незрідка на одній сторінці нагромаджено десятки цифр, лише в кількох випадках зведених у таблиці. У виданні нема графіків, діаграм, схем. Але головне, що у монографії не так багато концептуальних конструкцій, які полегшували би розуміння вельми складного історичного процесу, тобто малувато узагальнень та пояснень як таких. Зокрема, куце закінчення являє собою в основному не нові висновки, а короткий зміст (дайджест) книжки, більше того, частково повторює вступ.

Не всі висловлені у підрозділі «Епілог» оцінки видаються цілком обґрунтованими. Конкретніше, твердження про погану розвідувальну допомогу партизанів Червоній армії (с. 440) видається занадто простим у світлі того, що у монографії більш-менш докладно розглянуто тільки партизанів ЦШПР–БШПР. Але крім ЦШПР розвіддіяльність у тилу вермахту в Білорусі провадили загони, групи та агентура 4-го управління НКВС–НКДБ ССРСР, 4-го управління НКВС–НКДБ БСРСР, а також ГРУ – РУ ГШ ЧА [Розвідувальне управління Генерального штабу Червоної армії. —

Пер.]. Названі відомства спеціалізувалися з агентурної роботи. І якість (а іноді й кількість¹¹) розвідінформації, що постачалася до Центру від агентурних мереж цих організацій, суттєво перевищувала показники ЦШПР.

Як воєнно-історичне дослідження книжка демонструє середній рівень. Бойовим діям та диверсіям відведено достатньо місця, але рельєфним їхній опис назвати не можна. У книжці лише один раз подибуємо згадку про прорахунок (с. 305), і зовсім немає згадок про грамотні та оригінальні тактичні рішення у проведенні навіть значних бойових операцій¹², немає прикладів красивих агентурних комбінацій з того чи іншого боку, тактико-технічних характеристик зброї, що застосовувалася. Тобто: праця радше належить до розряду советології.

Та і в дослідженні відповідного сегмента советського суспільства та держави є досягнення, але проривів ця публікація не зробила. Зокрема, хронічно переоцінюється ідейність затурканих сталінських підданих, вже досить деідеологізованих на момент 1941 року.

Наприклад, в описі подій другої половини 1941 року настрої населення БССР характеризуються як антисоветські. При цьому оповідь потрапляє у стандартну «пастку секретного джерела», зумовлену рясним цитуванням політичних донесень співробітників НКВС: на с. 42 — чотири документи вряд! Але ці повідомлення писали з конкретною метою: показати начальству власну значущість (розкрили крамолу!), поскаржитися на важкість умов праці (скрізь самі вороги!), а також випросити

11 Про кількість інформації, що її пересилали до Центру з окупованої території різні силові структури, певне уявлення можна скласти з наступних даних. В Україні за 1941–1943 роки лише НКВС–НКДБ УССР було залишено або закинуто до тилу вермахту 16 737 агентів (і це не враховуючи агентури, набутої спецгрупами у 1943–1944 роках). За 1941–1944 роки обмін радіограмами з агентурою, групами та загонами цього відомства нараховував 5523 радіограми (Итоговый доклад о боевой и агентурно-оперативной деятельности 4-го управления НКГБ УССР в 1941–1945 гг., 26 июля 1945 г. // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. №1/2 (2/3). 1995. С. 28). Розвідувальні підрозділи груп, загонів та з'єднань УШПР в роки війни завербували усього 3160 агентів, до того ж 60 % з них становили агенти всередині самих загонів (тобто донощики), серед населення — лише 1182. За 1942–1944 рр. розвідвідділ УШПР з партизанськими загонами обмінявся 3969 радіограмами (Отчёт о работе разведывательного отдела УШПД, 1942–1944 гг.: *Центральный державный архив вищих органів влади України (ЦДАГОУ)*. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 118, 125). До певних висновків підштовхують також дані з рецензованої праці (с. 167): на 7 березня 1943 р. у партизанських загонах і групах Білорусі було 86 радіопередавачів. З них партизанам ЦШПР належало лише 37 РПД (або 43 %), решта використовувалися підрозділами ГРУ та НКВС. Щоправда, в подальшому це співвідношення змінилося на користь підлеглих ЦШПР.

12 Цікаве дослідження оперативного боку справи являє собою спільна робота американського та кримського спеціалістів: *Munoz A. J., Romanko O. V. Hitler's White Russians: Collaboration, Extermination and Anti-Partisan Warfare in Byelorussia, 1941–1944*. New York, 2003.

якогома більше засобів у власне розпорядження. У цьому підрозділі хоча би для полемічності викладу можна було би згадати і про наявність протилежних за змістом оцінок сучасників подій того часу, наприклад советських партійних функціонерів.

Подібні неправомірні цитати можна побачити і в описі основних противників партизанів — поліцаїв та інших «зрадників і запродавців». За твердженням Мусяла, «мотивів цієї підтримки [окупантів] нема потреби довго шукати. Вони насамперед полягали в тому, щоби розрахуватися з ненависним советським режимом...» (с. 80, схожа теза на с. 243, 372). Як не дивно (а можливо, цілком закономірно), советська історіографія давала правильніше узагальнення у цьому випадку. Рідних колабораціоністів іменували шкурниками. Саме колишній «парт-совактив», кандидати у члени партії та комуністи, комсомольці, держслужбовці, апаратники, силовики різних відомств та установ були кістяком, тобто структуроутворювальним соціальним прошарком у загальній масі людей, що воювали на боці німців або тягли лямку на господарському фронті. Можна було би навести автентичні докази цього від 1941–1944 років, але обмежимося пізнім, проте яскравим свідченням. Ленінградський дисидент Міхаїл Хейфец не з власної волі проживав кілька років під одним дахом з ветеранами Другої світової війни. І про бандерівців, запеклих націоналістів, у своїх спогадах він відгукувався з повагою. А от поліцаї виступають у його спогадах якимись големами чи андроїдами:

Екс-каратели та екс-старости інколи були зовсім не поганими від природи людьми, і добрими іноді — але вони всі, майже без винятків, здавалися мені морально зламаними, причому не зоною чи війною, а ще раніше, майже від початку. Вони видавалися нормальними советськими людьми, тобто слугами влади, будь-якої влади — що гітлерівської, що сталінської, що польської, що, якщо з'явиться, своєї української. Часто це були просто людиноподібні автомати, роботи, запрограмовані на виконання будь-якого наказу — не випадково серед найкривавіших гітлерівських убивць можна було виявити людей, які після війни — до арешту — вважалися советськими активістами та орденносцями. Не буду приховувати, я інколи жалів їх — хоча чудово розумів, скільки людей від них постраждало, скількох вони убили (і серед них — моїх земляків) — убили людей, чийого мізинця вони були не варті. Чесне слово, іноді здавалося, що провини на них не більше, ніж у вівчарок, котрі гавкали на в'язнів концтаборів, — не більше вони розуміли, ніж ці вівчарки, і що, коли посадити вівчарку на 25 років до тюрми, який у цьому сенс?¹³

Переклала з російської *Ірина СКЛОКІНА*

13 Хейфец М. Избранное. В 3 т. Т. 3: Украинские силуэты; Военнопленный секретарь. Харьков, 2000. С. 136–137.

Aleksandr GOGUN

“Two-Legged Stalinist Jackals”?

In his review of Bogdan Musial's book, *Sowjetische Partisanen 1941–1944: Mythos und Wirklichkeit* (Soviet Partisans 1941–1944: Myth and Reality) Aleksandr Gogun singles out its merits (in particular, the discovery of some important primary sources) as well as a number of oversimplifications and oversights (statistical and interpretive). He emphasizes the importance of a critical attitude to all types of sources and the fruitfulness of a comparative analysis of the history of the Soviet partisan movement.